

OSMANLI DÖNEMİNDE ARAPÇA ÖĞRETİMİ VE OKUTULAN DERS KİTAPLARI

Musa YILDIZ*

Bu çalışmada, Osmanlı medreselerinde Arapça öğretimine genel bir bakış atılarak, derslerde okutulan kitaplar konu edilecek ve bu kitapların modern Arapça öğretimine katkıları üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Türkler İslamiyeti kabul etmeleriyle birlikte din dili olan Arapçaya da önem vermeye başlamışlardır. M.S. X. yüzyılın başlarından itibaren, Arapça geniş bir bölgede, daha önce eski Yunancanın, bugün de İngilizcenin oynadığı rolü oynayıp, bilim ve felsefede klâsik dil niteliğini kazanmıştır¹. Böylece bir bakıma dünya ilim dili olmuştur. Her ilimden çeşitli eserler bu dille yazılmıştır. Bu yüzden o günkü ilimleri bilimsel bir zihniyetle öğrenmek isteyen herkes, Arapçayı öğrenmek durumunda idi. Yahut diğer bir ifade ile, o gün Arapçayı bilen, fen, sosyal ve tabii bilimlerden herhangi birini öğrenmek için kendisine lazım olan en faydalı bir âlete, yani lisan bilgisine sahip olmuş olurdu².

Osmanlı kültüründe kişinin devletine ve milletine iki borcu vardır. Bunlardan birincisi Arapça öğrenmek, ikincisi de Farsça öğrenmektir. “*Kim ki bilir Fârisî, gider deynin yarısı*” sözü yaygındır. Bu söze göre, Farsça öğrenen kişi borcunun yarısını ödemiş olur. Kişi borcunun geri kalan yarısını ise, Arapça öğrenerek öder. Bu düşünceden hareket eden Osmanlı âlimleri, bu iki dili, aldıkları sağlam bir medrese eğitimiyle iyi bir şekilde öğrenmişlerdir.

Arapça öğretiminin amaçları, kapsamı, plan ve programı, İslamî öğretimin geleneksel yapısından gelen unsurlardan yararlanılarak oluşmuş bir yapı olmakla birlikte, zamanla kendine has işleyiş de kazanmıştır. Plan ve programı, kitaplar ve müderrisler belirlemiştir. İsimlerini geleneğin belirlediği, kimsenin bu isimlerin dışına çıkan bir tercihte bulunamayacağı, dilin kapsam alanına yeterli muhtevaya sahip olan kitaplar ile bu kitapları usul sırasına göre okutan, muhtevâyı öğreten, seviye tespiti yaparak öğrenciyi yönlendiren müderrisler bu sistemin vazgeçilmez unsurları olmuşlardır. Bu iki unsura hiçbir zaman dış müdahaleler olmamıştır.

Arapça öğretimi, bugünkü anlamda hazırlık sınıfı diyebileceğimiz, hazırlık medreselerinde yürütülmüştür. Hazırlık aşamasında okutulan kitapların muhtevâları ezber derecesinde öğrenilmeden üst medreselere geçme imkânı olmamıştır. Sarf, nahiv ve belâgat ilim dallarında en detaylı kurallar içeren kitaplar okutulmakla birlikte, Arapça ihtisas alanı olarak programlarda yer almamış, edebiyat ve bu dilin muasır versiyonları ayrı ilim dalları olarak okutulmamıştır³.

Medreselerde Arapça öğretimi ile ilgili olarak, ulaşabildiğimiz resmî evraklar detaylı bilgiler vermemektedir. Öğretimde devletin dil politikası, Arapçanın sınırları ve işlevi hakkında resmî bilgilere rastlayamamaktayız. Kütüphanelerimizde bize doğru bilgiyi verecek olan icâzetnâmelere rastlıyorsak da, bu icâzetnâmeler hadis, tefsir, tasavvuf gibi ilim dallarını

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü (ymusa@gazi.edu.tr).

¹ Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, İstanbul 1975, s.75.

² Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002; Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul 2004, s.107-108.

³ Dursun Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, s.275.

konu edinmektedir (İcâzetnâmelerle ilgili belgeler için bkz. Süleymaniye Ktp., Pertevniyel Blm., No: 1022-1030, 96, 99,110).

Medrese tarihinde ilk resmî evrak olarak bilinen, Fatih'in hazırlattığı, medreselerde eğitim-öğretimi düzenleyen kanunnâmede, Arapça ilim dalları belirtilmekle beraber, program ve amaçlar belirtilmemiştir. Geleneksel olarak işleyen yapı aynı hâliyle bırakılmıştır. Kanunnâmeden şu cümleleri aktarmak uygun olacaktır:

“...Bir öğrenci olgunluk kazanmak için sarf ve nahiv öğrenip, tertip üzere heyet, hendese, me‘ânî, bedî ve beyân sahalarında gerekli bilgileri aldıktan sonra, danışmend olsun. Yüksek medreselerin aşağı payeleri ki 25 akçe ile Hâşiye-i Tecrîd medreseleridir. Önce onlardan hareket etsin ki her biri başkent olmuş olan İran ve Anadolu memleketlerinde, deneme ve sinama ile som altın gibi kendisini göstermiş olsun... Bu şekilde bir yıl kadar hareket edip, gücünü gösterdikten sonra Miftâh, Kırklı, Hâric, Dâhil ve Sahn'a varıp ders görsün. Her medresede usûl, furû‘, tefsîr, kelâm, me‘ânî ve başka ilimlerden üçer ders yazılmıştır...”⁴

“Ve kütüb-ü meşrû‘adan dahi mutavvelâttan ve muhtasarâttan âdet-i kadîm üzere okuyalar ... Fi'l-cümle kitâb-ı sâbık âdetce okunmadan kitâb-ı lâhika şurû‘ etmiyeler.”⁵

Arapça öğretimiyle ilgili daha detaylı bilgilerin bulunduğu eserler ise şunlardır: Taşköprüzâde (ö.968/1561)'nin eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniye'sindeki otobiyografisi, Kâtib Çelebî (ö.1067/1658)'nin Mîzânu'l-Hakk fî İhtiyârî'l-Ehakk'ındaki otobiyografisi, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (ö.1115/1703)'nin otobiyografisi, Bursalı İsmail Hakkı (ö.1137/1725)'nin Tamâmu'l-Feyz adlı eserindeki otobiyografisi, Abdullah el-Ahîskâvî (ö.1218/1803)'nin Revâmizu'l-A'yân'ındaki otobiyografisi, Ahmed Cevdet Paşa (ö.1312/1895)'nin Tezâkir (c.IV/s.7-13)'de geçen otobiyografisi; İshâk b. Hasan et-Tokadî (ö.1100/1689)'nin Nazmu'l-'Ulûm'u (Mekke, 1303), Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekr el-Mar'aşî (ö.1145/1732)'nin Tertîbu'l-'Ulûm'u, (Haz. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1988), Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö.1194/1780)'nin Tertîbu'l-'Ulûm'u (Esad Ef. Ktp., No:1438/12 varak 147b,152a), Nebî Efendizâde (ö.1200/1785)'nin Kasîde fî'l-Kutubi'l-Meşhûre fî'l-'Ulûm'u, 1155/1741 yılında Fransız büyükelçisinin isteği üzerine hazırlattırılan Kevâkib-i Seb'a adlı risâle (Bibliothèque Nationale, Supplement Turcs, nr.196, 51a-64b)⁶.

Kevâkib-i Seb'a risâlesinde diğerlerinden farklı olarak, her ilim iktisâr, iktisâd, istiksâ olmak üzere üç mertebeye, her mertebe de aşağı, orta ve yüksek olmak üzere üç rütbeyle ayrılarak toplam dokuz seviye hâlindeydi. Bu risâleye göre Sarf ve Nahiv ilimlerinin mertebeleri ve rütbeleri ile bu rütbelerde okutulan kitaplar şu şekildedir⁷:

A- Sarf İlmi:

- 1- İktisâr Mertebesi :
- a- Aşağı rütbe : Emsile, Binâu'l-Ef'âl
- b- Orta rütbe : Maksûd
- c- Yüksek rütbe : el-'İzzî fî't-Tasrîf

2- İktisâd Mertebesi:

- a- Aşağı rütbe : Merâhu'l-Ervâh
- b- Yukarı rütbe : eş-Şâfiye
- 3- İstiskâ Mertebesi : eş-Şâfiye'nin şerhleriyle okutulması

⁴ Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr*, Es'ad Ef., No: 2162, varak 116b-118b.

⁵ M. Şerafettin Yalçınkaya, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1999; A. Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlmî Hayat*, İstanbul, 1946, s.101.

⁶ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, İstanbul 1997, I, 69-106.

⁷ a.e., I, 69-77; 163-167.

B- Nahiv İlmi:

1- İktisâr Mertebesi:

a- Aşağı rütbe : 'Avâmil

b- Yukarı rütbe : *el-Misbâh* (âmiller bölümü)

2- İktisâd Mertebesi:

a- Orta rütbe : *el-Kâfiye, Elfiyetu İbni Mâlik (ezber)*

b- Yüksek rütbe : *Mollâ Câmî*

3- İstiksâ Mertebesi : *Muğni'l-Lebîb*

Osmanlı medreselerinde ilk tedaris hayatına giren bir öğrenci *muhtasarât* denilen dersleri gördükten sonra, *Hâşiye-i tecrid* medresesine devam ederek, oradaki derslerde başarılı olmasının ardından, o medresenin müderrisinden bir belge alarak bir üst derecedeki *Miftâh* medresesine devam eder ve oradan da *Kırklı, Hâriç* ve *Dâhil* medreseleri derslerini gördükten sonra *Sahn-ı semân* 'a girerek *Danışmend* olurdu⁸.

Osmanlı medreselerinde okutulan dersler iki ana bölümde incelenir⁹. Bunlardan birincisi; *ulûm-i âliyye* denilen, âlet ilimleridir. *Ulûm-i cüziyye* ya da *muhtasarât* da denilen âlet ilimleri, kelâm, mantık, belâgat, nahiv, hendese, hesap, heyet, felsefe, tarih ve coğrafyadır. İkincisi; *ulûm-i 'âliye* denilen yüksek ilimlerdir ki, bunlar âlet ilimlerinin öğrenilmesine yardımcı olduğu Kur'ân, Hadis ve Fıkıh ilimleridir¹⁰. Dolayısıyla Arap grameri de, öğrencileri ulûm-i 'âliye denilen yüksek ilimlere hazırlayan âlet ilimleri (ilm-i âlet,

⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, İstanbul 1988, s.12.

⁹ Osmanlı dönemi ilim hayatı, medreseler ve ders programları konularında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Süheyl Ünver, "Fatih Sultan Mehmet Zamanında Tedris Beratları Vesilesiyle Ali Kuşçu ve Efdalzade", *Fatih ve İstanbul*, C. I, S.3/8, 29.09.1953/29.03.1954, s.351-356; Faik Reşit Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s.3-7; Şahâbeddin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s.3-54; Halil İnalçık, "Mehmet II", *İA*, VII, 506-535; a.mlf., *The Ottoman Empire (The Classical Age 1300-1600)*, translated by Norman Hrkowitz and Calin Imber, London 1973, s.165-172; Mehmet Dağ-H. Raşit Öymen, *İslam'da Eğitim Tarihi*, Ankara 1974, s.119-125; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat, Tarih)*, İstanbul 1976, s.16-46; a. mlf. ve diğ., *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti*, İstanbul 1999, s.243-284; Nasuhi Ünal Karaarslan, *L'Enseignement en Langue Arabe chez les Turcs Ottomans Jusqu'aux Tanzimat* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Université de Paris-Sorbonne Paris IV, Paris 1976, s.20-34, 49-51; İ. Binark-N. Parmaksızoğlu, *İstanbul, Fatih, Fetih ve Fatih Devri Hakkında Yazılmış Kitaplar Bibliyografyası*, İstanbul 1977; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, s.97-101; Hüseyin Atay, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameler", *Vakıflar Dergisi*, 1981, XIII, 171-235; a.mlf., "Medreselerin Gerilemesi", *Ank. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Ankara 1981, XXIV, 15-56; a.mlf., "Medreseleri İslahatı", *Ank. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Ankara 1982, XXV, 1-43; a.mlf., *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s.73-322; Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizâm-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi", *İÜTD*. (Fatih Sultan Mehmet'e hatıra sayısı), İstanbul 1982, s.7-57; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s.5-64; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.19-31; Ramazan Şeşen, "Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi", *Studies on Turkish-Arab Relation Annual 1986*, Foundation for Studies on Turkish-Arab Relations (TAİV-İstanbul), s.267-268; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, Ankara 1989, s.79-85; Semavi Eyice, "Fatih Camii ve Külliyesi", *DİA*, XII, s.244-249; Fahri Unan, *Fatih Külliyesi, Kuruluşundan Günümüze* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Ü. Sos.Bil. Enst., Ankara 1993; M. Hulusi Lekesiz, *16. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Prütanist) Bir Eleştirisi, Birgivi Mehmet Efendi ve Fikirleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Ü. Sos.Bil. Enst., Ankara 1997; Cevat İzgi, *a.g.e.*, I, 36-38, 170-171; Nuri Yüce ve diğ., *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (Ed. Ekmelettin İhsanoğlu), İstanbul 1998, II, 245-248; Kenan Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Ün. Sos.Bil. Enst., İstanbul 1997; Hasan Akgündüz, *Klâsik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul 1997; Hamit Er, *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul 1999, s.19-37; Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1999, s.451-453; Mehmet Yavuz, *Arap Gramerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri (XVI. Asra Kadar)*, İstanbul 2001; Musa Yıldız, *Bir Dilci Olarak Ali Kuşçu ve Risâle fi'l-İsti'âre'si*, Ankara 2002; Ömer Özyılmaz, *a.g.e.*, İstanbul 2004.

¹⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.20; Cahit Baltacı, *a.g.e.*, s.35-43.

mukaddemât-ı ‘ulûm, mebânî-i ilim) arasında sayılmaktadır. Medreselerde Arapça derslerine önce Sarf denilen morfoloji ilmiyle başlanıyordu.

Osmanlı medrese eğitiminde Sarf ilminde, basitten karmaşığa doğru kelime bilgisini öğrenciye öğreten, *Sarf Cümlesi* diye anılan şu beş kitap okutulmaktaydı:

1. *el-Emsile*: Osmanlı medreselerinde ve günümüzde klâsik usulü uygulayan bazı öğretim kurumlarında Arapça derslerinde ilk okutulan ve ezberletilen eserdir. Müellifi bilinmemekle beraber, bazı şerhlerinde¹¹ musannifinin Hz. Ali olduğu ifade edilmiştir.

Eserde “nasara” fiilinin sulâsî mucerredinden doğan fiil ve isimlerin “muhtelif” ve “muttarid” çekim örnekleri yer aldığı için, kitap “el-emsiletü’l-muhtelife” ve “el-emsiletü’l-muttaride” olmak üzere ikiye ayrılır. el-emsiletü’l-muhtelife’de “nasara”nın sulâsî mucerredinden türeyen en işlek fiil ve isim kalıpları tanıtılır. Sayısı yirmi dört olan bu kalıplar işerlik sırasına göre karışık şekilde dizilir. Burada fiillerin adı, zamanı, etken-edilgen (malûm-mechûl), eril-dişil (muzekker-muennes), tekil-ikil-çoğul (mufred-musennâ-cem‘), olumlu-olumsuz hâlleri, şahsı ve anlamı, isimlerin adı, türü, tekil, ikil, çoğul, eril-dişil hâlleri ve anlamı Türkçe olarak verilir. el-Emsiletü’l-muttaride bölümünde ise, bu yirmi dört kalıp teker teker ele alınıp, şahıslara ve fiilse malûm-mechûl durumuna göre, her sîğanın anılan biçimde ayrıntılı tanıtımları ve çekimleri yapılır. Yirmi dört kalıbın on üçü fiil ve on biri isimdir¹².

2. *Binâu’l-Ef’âl*: Yine yazarı bilinmeyen bu kitapta da, Arapça fiiller sulâsî(üçlü)den sudâsî(altılı)ye doğru ve dildeki işleklik sırasına göre, masdarlarıyla birlikte verilir. Ayrıca her kalıbın muteaddî ve lâzım anlamlarına işaret edilir. Fiillerde görülen söz konusu değişiklikleri otuz beş bâbda ele alan kitap, on sekiz bâbda sulâsî mucerred ve mezîd fiilleri, kalan on yedi bâbda da rubâî mucerred ve mezîd kalıplarını verir. Kitabın sonunda; “aksam-ı seb’a”nın kısımları olan sahîh, ecvef, mudâ’af, misâl, mehmûz, nâkıs ve lefif kavramları birer örnekle açıklanır¹³. Türkçedeki “Bizim oğlan binâ okur, döner döner yine okur.” özdeyişi de bu kitabın adından gelmektedir.

3. *el-Maksûd*: Müellifinin kim olduğu ihtilaflıdır. İmâm Birgivî *Maksûd*’u İmâm-ı Azam (ö.150/767)’a izâfe eder¹⁴. Kitapta önce sarf ilminin önemine işaret edilir. Sonra *Binâ*’daki gibi ilk olarak sahîh fiiller tekrarlanır. Ardından sahîh olmayan fiillerden bahsedilir ve burada i’lâl kâideleri ile illetli harfler izâh edilir. Sonra ism-i fâil, ism-i mefûl, mimli masdar vb. açıklanır¹⁵.

4. *el-‘İzzî fî’l-Tasrîf*: İzzeddîn ez-Zencânî (ö.655/1257)’nin yazdığı bir sarf kitabıdır ve müellifin isminden dolayı ‘İzzî diye tanınır. *Tasrîfu Zencânî*, *Tasrîfu ‘İzzî* veya *el-Muhtasar* adlarıyla da anılır. ‘İzzî’de, fiillerin harf sayılarına ve türlerine göre tasnifi yapılır. el-Emsiletü’l-muhtelife sırası takip edilerek, fiiller tasnife tabi tutulup, bir veya birkaç örnek verilir. İ’lâl kâidelerinin açıklaması yapılarak, illetli fiillerin istisnâî hâlleri zikredilir. Kitabın sonlarında ise, ism-i zamân, ism-i mekân ve ism-i âlet konu edilir¹⁶.

¹¹ Örnek olarak bkz. Ahmed Çelebi es-Saruhânî, *Şerhu’l-Emsile*, İstanbul 1305, s.3; Çörekçizâde Köse Efendi, *Emsile Şerhi*, İstanbul 1262, s.3.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Durmuş, “el-Emsile”, *DİA*, XXI, 166-167; *Emsile ve Tercümesi*, Haz. Kenan Demirayak-M. Sadi Çöğenli, Ankara 1997.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Çakır, “Bina’u’l-Ef’âl”, *DİA*, VI, 179; *Binâ ve Tercümesi*, Haz. Kenan Demirayak-M. Sadi Çöğenli, Ankara 1997.

¹⁴ İmâm Birgivî, *İm’ânü’l-Enzâr*, İstanbul 1312, s.151.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kenan Demirayak, “el-Maksûd”, *DİA*, XXVII, 453; *Maksûd ve Tercümesi*, Haz. Kenan Demirayak-M. Sadi Çöğenli, Ankara 1997.

¹⁶ *İzzî ve Tercümesi*, Haz. Kenan Demirayak-M. Sadi Çöğenli, Ankara 1998.

5. *Merâhu'l-Ervâh*: Hayatı hakkında bilgi bulunmayan Ahmed b. Alî b. Mes'ûd (ö. VIII/XIV. yüzyılın başları)'undur. Girişte, sarf ilminin önemine temas eden müellif, kitabını yedi bölüme (bâb) ayırır. Birinci bölümde, masdar ve masdar kalıpları, üçlü kök fiilinin (sulâsî mucerred) altı kalıbı ve bunların bazı Arap kabileleri tarafından farklı kullanılışı, üçlü kök fiilden türeyen (mezîd) on iki fiil kalıbı, dörtlü kök fiille (rubâî mucerred) ondan türeyen (rubâî mezîd) ve ona dahil edilen (rubâînin mulhakları) fiil kalıpları, dörtlü kök fiilin beşli türemişiyle (humâsî mezîd) altılı türemişi (sudâsî mezîd) ve buna dâhil edilen fiil kalıpları ele alınır. Diğer altı bölümde, düzensiz fiiller olan mudâ'af, mehmûz, misâl, ecvef, nâkıs ve leffîfin zamanlara ve şahıslara göre çekimi verilir¹⁷.

Sarf cümlesi içinde okutulan bu beş kitapla ilgili, medrese öğrencileri arasında çokça tekrarlanan şu tekerlemeyi burada söylemek yerinde olacaktır¹⁸:

Emsile evlek evlek
Binâ yağlı börek
Maksûd karış-kuruş
'İzzî' de kırıldı kırış

Yığitsen Merâh'a giriş

Bu beş temel eser dışında, Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö.518/1107)'nin *Nuzhetu't-Tarf fî 'İlmi's-Sarf*, Yahyâ Necmu'l-E'imme'nin *et-Takrîb*, İbnu'l-Hâcib (ö.646/1249)'in *eş-Şâfiye*¹⁹, Ahmed b. Mahmûd b. 'Umer el-Cenedî (ö.700/1289)'nin *'Ukûdu'l-Cevâhir fî 'İlmi's-Sarf*, İbnu'l-Herevî (ö.?)'nin *Hârûniye fî't-Tasrîf* adlı kitapları da sarf alanında bazı medreselerde okutulan kitaplardandı.

Nahiv²⁰ ilminde okutulan kitaplar ise şunlardı:

1. *el-'Avâmilu'l-Mi'e*: 'Adulkâhir Curcânî (ö.471/1078)'nin eseridir. Medrese eğitiminde buna *el-'Avâmilu'l-Kadîm* adı verilir. Eser 100 âmil ve örneklerinden oluşur. Tanzimat dönemine kadar Nahvin ilk kitabı olarak bu eser okutulmuştur. Tanzimat sonrası ise İmâm Birgivî (ö.981/1573)'nin *'Avâmil*'i okutulmaya başlanmıştır. Birgivî'nin bu eseri ise, *el-'Avâmilu'l-Cedîd* adıyla da anılır²¹. Âmil, Arapça gramerde kelimelerin sonuna tesir eden edat gibi kelimeler, ismin hâlleri denen "cerr" harfleri; "için", "gibi", "-den beri", "eğer", "niçin" gibi kelimelerin kullanışları, temenni, ümit, mutluluk, istisnâ, nedensellik vb. gibi durumları bildiren harflerin kullanışlarını konu edinir. Yaklaşık 25 sayfalık bu küçük eser, genelde Arapça cümlelerde çok önemli olan kelime sonlarındaki değişmeler (i'râb) üzerinde durur²².

2. *İzhâru'l-Esrâr*: Yine İmâm Birgivî (ö.981/1573)'nin olan bu eser, çok kısa bir giriş ve üç ana bölümden oluşur. Birinci bölümde, âmil konusunu işleyen müellif, isim-fiil-harf üçlüsünü tarif eder, ardından âmili mantikî delilleriyle açıkladıktan sonra, âmilleri lafzî ve

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kenan Demirayak, "Merâhu'l-Ervâh", *DİA*, XXIX, 165-166; Medine Balcı, *İzahlı Maksûd, İzzî-Merâh*, İstanbul ts.

¹⁸ İsmail Durmuş, "Emsile", s.167.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kenan Demirayak-M. Sadi Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2000, s.182.

²⁰ Nahiv hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "Nahiv", *DİA*, XXXII, 300-306; nahiv kitaplarıyla ilgili olarak da bkz. Muharrem Çelebi, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış", *DÜİFD*, S.5, İzmir 1989, s.1-31.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "el-'Avâmilu'l-Mi'e", *DİA*, IV, 106-107; *Avâmil-i Curcânî, Avâmil-i Birgivî ve Tercümelere*, Haz. Nevzat H. Yanık-Kenan Demirayak-Mustafa Kılıçlı-M. Sadi Çöğenli, Erzurum 2000.

²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Turan Aslan, *İmam Birgivi, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedristindeki Yeri*, İstanbul 1992, s.152-159; *Avâmil ve Tercümesi*, Haz. Nevzat H. Yanık-M. Sadi Çöğenli, Ankara 1997.

manevî olmak üzere iki temel kategoriye ayırır, lafzî âmilleri semâî ve kıyâsî, semâî âmilleri isimleri etkileyenler ve muzâri fiili etkileyenler şeklinde tasnif eder. İsimleri etkileyen âmilleri de, bir ve iki ismi etkileyenler diye gruplandırarak inceler. Her grubu örneklerle açıklayan müellif bu bölümde harfî cerler, fiile benzeyen edatlar, leyse'ye benzeyen edatlar, muzari fiili nasb eden, cezm eden harfler olmak üzere, kırk dokuz semâî, dokuz kıyâsî ve iki manevî âmîl olmak üzere, altmış âmîli şematik olarak işler. İkinci bölümde, mamûl kavramını açıklar, ardından bunu aslî ve tâbî kısımlarına ayırarak aslî mamûlleri dokuz merfû, on üç mansûb, iki mecrûr, bir meczûm muzâri fiil olmak üzere dört kısımda izah eder, tâbî mamûlleri de beş grupta ele alıp, mamûl sayısını otuza çıkarır. Üçüncü bölümde irâb konusu, irâbın mahiyeti, yeri, türü ve özelliği itibariyle dörde ayrılarak incelenir²³.

3. *el-Kâfiye*: Arap gramerine dair kaleme alınmış üç temel eserin sonuncusudur. Bunların ilki Sibeveyhi (ö.180/796)'nin *el-Kitâb*'ıdır. İkincisi Zemahşerî (538/1183)'nin *el-Mufasssal*'ıdır. İbnü'l-Hâcib (ö.646/1249), *el-Mufasssal*'dan yararlanarak nahve dair konuları daha öz ve yalın bir anlatımla bu eserinde toplar. İsimler, fiiller ve harfler şeklinde üç ana bölüm ve bunların her biri de bir çok alt bölüm hâlinde düzenler. Sadece örneklerle öğretmeyi amaçlamayıp, konuların felsefesine de giren bir kitaptır²⁴.

4. *Molla Câmî*: İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye*'sinin şerhidir. Asıl adı *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye fi Şerhi'l-Kâfiye* olduğu hâlde, Abdurrahmân Câmî (1414-1492) tarafından hazırlandığı için *Molla Câmî* adıyla bilinmektedir²⁵.

Bunların dışında Osmanlı medreselerinde Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* ve *el-Enmûzec fi'n-Nahv*'i, İmâm Mutarrizî (610/1213)'nin *el-Misbâh fi'Nahv*'i, İbni Mu'tî (ö.628/1230)'nin *ed-Durretu'l-Elfiyye*'si, İbni Mâlik (ö.672/1273)'in *Elfiyye*'si, İbni Âcurrûm (723/1323)'un *Âcurrûmiyye*'si, İbni Hişâm (ö.761/1359)'ın *Muğni'l-Lebib*, *Katru'n-Nedâ*, *Şuzûru'z-Zeheb* ve *Kavâ'idu'l-İ'râb*'ı, 'İsâmuddîn el-İsferâ'inî (ö.945-1538)'nin *İsâm*'ı²⁶, Birgivi'nin *İmtihânu'l-Ezkiyâ*²⁷ adlı eserleri de okutulmaktaydı.

Sarf öğretiminde, öğretim usulü olarak tümdengelim metodu yerine tümevarım/cüz metodu uygulanmıştır. Sarf ilminin tahsiline, önce kelime tahlillerini içeren *Emsile*, *Bina*, *Maksûd*, *İzzî*, *Merâh*, *Şâfiye* kitaplarıyla başlama değişmez usul olmuştur. Nahiv ilimlerinde bile bu cüz usulünden vazgeçilmemiş, cümle tahlillerine çok önem verilmiş, ibarelerin cümle yapıları gereği anlamlar cümle içinde değil, kırık anlamlarıyla anlatılmıştır²⁸.

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. *a.e.*, s.165-172; Hüseyin Elmalı, "İzhârü'l-Esrâr", *DİA*, XXIII, 506-507; *İzhâr ve Tercümesi*, Haz. Nevzat H. Yanık-M. Sadi Çöğenli, Ankara 1997.

²⁴ İbrahim Yılmaz, "İbnü'l-Hâcib'in Hayatı, Eserleri ve el-Kâfiye Adlı Eserinin İncelenmesi", *EAÜİFD*, S.13, 1997, s.482-492; Hulusi Kılıç, "el-Kâfiye", *DİA*, XXIV, 153-154; Kenan Demiryak-M. Sadi Çöğenli, *a.g.e.*, s.182.

²⁵ Abdurrahman Ercan Elbinsoy tarafından Türkçeye çevrilmiştir (İstanbul 1987).

²⁶ *Molla Câmî* adıyla meşhur olan eser *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye*'nin hâşiyesidir.

²⁷ Kadı Beydâvî'nin *Kâfiye* özeti olan *Lubâbu'l-Elbâb fi 'İlmi'l-İ'râb* adlı eserinin Birgivi Muhammet Efendi tarafından *İmtihânu'l-Ezkiyâ' Şerhu'l-Lubb mine'l-Nahv* adıyla şerh edilmiş hâlidir.

²⁸ Klâsik Arapça eserler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, *Enseignement en Langue Arabe Chez Les Turcs Ottomans Jusqu'aux Tanzimat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Paris Üniversitesi, 1976; Ramazan Şeşen, "Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi", *Studies on Turkish-Arab Relation Annual 1986*, Foundation for Studies on Turkish-Arab Relations (TAİV-İstanbul), s.267-268; Mustafa Ergün, "Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *A.K.Ü. Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon 1996, s.65-78; Emrullah İşler, "Klâsik Arapça Gramer Kitaplarının Modern Öğretimdeki Yeri", *Ankara Ü., TÖMER Dil Dergisi*, Sayı: 45-Temmuz 1996, s.15-26; Mehmet Yavuz, *Arap Gramerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri (XVI. Asra Kadar)*, İstanbul 2001; Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Ü., Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt I, sayı 1, 2002/1, s.272-

Belagat(retorik)la²⁹ ilgili takip edilen kitaplar da şunlardı:

1. *Miftâhu'l-'Ulûm*: Ebû Yakûb es-Sekkâkî (ö.626/1229)'nin eseridir. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde, sarfin mahiyeti ve tarifi, harfler ve mahreçleri, kelimelerin teşekkülü, kalıp ve vezinleriyle sarfin tamamlayıcısı niteliğinde kabul edilen iştikâk konusu incelenir. İkinci bölümde, nahvin tarifi ve faydası, âmil, mamûl ve irâb alâmetleri gibi Arap dilinin sözdizimi kurallarına ve sebeplerine dair mantikî izahlar yapılır. Üçüncü bölümde meânî ve beyân ilimleri konu edilir³⁰. Hatta Sekkâkî'nin eseri ve şerhlerine izafeten medreselere isim de verilmiştir. Otuzlu medreseler, okutulan belâgat eserine izâfeten “Miftâh Medreseleri” diye de anılmıştır³¹.

2. *Telhîsu'l-Miftâh*: Hatîb el-Kazvîni (ö.739/133)'nin eseridir. es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'Ulûm*'unun üçüncü bölümünün muhtasarıdır. Bir mukaddime, meânî, beyân ve bedî' adlarını taşıyan üç bölüm ile sonuç mahiyetindeki hâtimedden oluşmaktadır³².

3. *el-Mutavvel 'ale't-Telhîs*: Saduddîn et-Teftâzânî (ö.791/1389)'nin Hatîb el-Kazvîni'nin kaleme aldığı *Telhîsu'l-Miftâh*'ının şerhidir. Metinle iç içe olan büyük bir şerhtir³³.

4- *Muhtasaru'l-Me'anî*: Bu eser de Saduddîn et-Teftâzânî'ye aittir. *el-Mutavvel*'in daha kısaltılmış şeklidir.

5- *İdâhu'l-Me'anî*: Hatîb el-Kazvîni'nin *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eserine yine kendisinin yazdığı şerhidir. Aslında önce kısa bir metin yazıp, ardından onu şerh etmek, el-Kazvîni döneminin geleneksel teâmülüdür. Ancak el-Kazvîni'nin bu eseri kaleme alış biçimi, klâsik şerh metoduna uymamaktadır. Zira kendisi *et-Telhîs*'in ifadeleriyle iç içe bir şerh yazmaya yeltenmemiş, konularını ikinci bir kez daha ayrıntılı bir şekilde sunmaya çalışmıştır³⁴.

Medreselerdeki Arapça Sarf, Nahiv ve Belagat derslerinde okutulan eserleri manzûm olarak ifade eden bir şiiri, Süheyl Ünver'den naklen burada aktarmak yararlı olacaktır³⁵:

Sen okusan bir muhterem kişiden,
Eline kitâbı alsan olmaz mı?
Çalışasın âferin desin işiden,
Düşmanın bağırını delsen olmaz mı?

Emsile'yi ezber idüp süre gör,

284; Kerim Açık, *Tanzimattan Günümüze Arapça Öğretimi (Kaynaklar ve Yöntemler)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sos.Bil. Enst., İstanbul 2002; Şükran Fazlıoğlu, “Manzûme fi Tertîb el-Kutub fi el-'Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C.1, S.1, Ocak 2003, s.97-110; a.mlf., “Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Programı”, *Dîvan İlmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl:10, S.18, 2005/1, s.118-173.

²⁹ Belâgat konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Hulusi Kılıç, “Belâgat”, *DİA*, V, 380-383.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Sami Benli, “Miftâhu'l-'Ulûm”, *DİA*, XXX, 20-21.

³¹ Cahit Baltacı, *a.g.e.*, s.38.

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Fahrettin Dinçkol, *Telhîs (Maânî, Beyân, Bedî) Kur'an Edebiyatı*, İstanbul 1990); Mehmet Yalar, *el-Hatîb el-Kazvîni ve Belâgat İlmindeki Yeri*, Bursa 1998, s.137-164; Hatî el-Kazvîni, *Telhîs ve Tercümesi*, İstanbul ts; Kenan Demirayak-M. Sadi Çöğenli, *a.g.e.*, s.89.

³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. *a.e.*, s.90.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yalar, *a.g.e.*, s.164-173; Kenan Demirayak-M. Sadi Çöğenli, *a.g.e.*, s.90.

³⁵ Süheyl Ünver, *a.g.e.*, s.102-103. Şükran Fazlıoğlu “Manzûme fi Tertîb el-Kutub fi el-'Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları” adlı makalesinde verilen kütüphane ve numarada bütün tamalarına rağmen bu şiire rastlamadığım belirtmektedir. Bkz. *a.g.m.*, s.98.

Maksûd ile murâdına ire gör,
'İzzî görüp kâideye gire gör,
Merâh'ı bir hoşça bilsen olmaz mı?

'*Avâmil* ne dirse âmil ol sen de,
Misbâh ile nûr-ı ilmi bul sen de,
Kâfiye'yi *Câmî* ile bilsen de,
Kendüni a'lâ eylesen olmaz mı?

Mantık'ın çok olur kîl ile kâli,
Hüsâmkâtî yazar akvâli,
Kutbuddîn'de bulmak için eşkâli,
Seyyid Hâşiyesi'n bulsan olmaz mı?

Telhîs'in bahsine gark olub batub,
Muhtasar sözüne *Mutavvel* katub
Miftâh'ın üstüne *Seyyid*'i tutup
İlim deryasına dalsan olmaz mı?

Görüldüğü gibi medrese eğitimine hazırlık mahiyetinde olan Arapça öğretimi Sarf, Nahiv ve Belagat olmak üzere üç aşamalı olarak icra edilmekteydi. O dönemde Arapça olarak yazılan eserler, şiir divanları, kasideler vb. incelendiğinde, Arapçanın o dönem koşullarında medrese eğitiminde başarılı bir şekilde öğretildiği sonucuna varmak mümkündür. Ancak günümüz Arapça öğretiminde, bu sistemden ve okutulan kaynaklardan nasıl yararlanacağı konusunda bilimsel araştırmaların yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Son zamanlarda ülkemizin bazı üniversitelerinin Arap Dili ve Edebiyatı bölümleri ile İlahiyat Fakültelerimizin Arap Dili ve Belagatı bölümlerinde Osmanlı dönemi Arapça öğretimi ve kaynak eserlerle ilgili yüksek lisan ve doktora çalışması yapılmaktadır. Hâlen bölümümüzde Musa Yıldız'ın danışmanlığında Osmanlı dönemiyle ilgili 2 doktora ve 2 yüksek lisans çalışması ile Nurettin Ceviz'in danışmanlığında 2 yüksek lisans çalışması yapılmaktadır.

Sonuç olarak; Osmanlı medreselerinde Arapçanın öğretilmesinin amacının, Türk çocuklarının dinlerinin dili olan Arapçayı kolayca öğrenebilmeleri olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı alimlerinin Arapça konusundaki hassasiyeti, Osmanlı-Türk Devletinin siyasetine paralel olarak, bizatihi Arapça öğrenme anlayışından da çok, Kur'an'ı ve Varlık'ı daha iyi anlama kaygısından kaynaklanmaktadır. Bu dili öğretmek için eserler kaleme alan ufku geniş insanların torunları olan bizlere düşen görev, onların eserleri üzerine bilimsel çalışmalar yaparak, Arapçanın modern metotlarla öğretimine katkıda bulunmaktır. Bu kongre vesilesiyle Osmanlı döneminde Arapça öğretimine dair eser veren ilim adamlarını rahmet ve minnetle anıyorum.